

سید عبداللہ
 شرق شناس برجستہ پاکستان
 داکتر زاہدہ پروین
 استاد یارگروہ ادبیات فارسی
 دانشکدہ دولتی اسلامیہ بانوان لاہور کینٹ، لاہور

SYED ABDULLAH
AN ESTABLISHED ORIENTALIST OF PAKISTAN

Zahida Perveen, PhD
 Assistant Professor of Persian
 Govt. College (W) Lahore Cantt.

Abstract

Dr. syed Muhammad Abdullah (April 5, 1906 - August 14, 1986) was a renowned scholar, teacher, researcher, Iqbalist and cataloger of Persian, Urdu and Arabic manuscripts in Pakistan. He earned D.Lit from University of the Punjab, Lahore in 1935 on his research titled "Contribution of Hindus Towards Persian Literature" which was abridged and published in Urdu and then translated into Persian and published from Tehran, Iran. Dr. Abdullah headed Department of Urdu and Arabic at Oriental College and also worked as principal Oriental College and head of Urdu Encyclopedia of Islam, University of the Punjab, Lahore. He founded West Pakistan Urdu Academy for publishing researches on Oriental Languages and Literature. The article presents a brief introduction of life and works of Syed Abdullah.

Keywords: Syed Abdullah, Persian Literature Urdu, Subcontinent, Pakistan, Punjab University, Lahore, Urdu Encyclopedia of Islam.

سید محمد عبدالله استاد دانشگاه، مدیر گروه ادبیات اردو، رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه پنجاب لاهور، رئیس (سابق) اردو دائره معارف اسلام دانشگاه پنجاب، نویسنده، پژوهشگر، مصحح متون و منتقد ادبی اردو و فارسی در پاکستان است. او در ۵ آوریل ۱۹۰۲م در دهکده ای به نام منگلور، منطقه تناول، بخش هزاره در استان فعلی خیبر پختونخواه، پاکستان به دنیا آمد. پدرش سید نور احمد یک آدم دانشمند بود که شغل طبابت داشت. عبدالله تحصیلات مقدماتی چون قرآن مجید، ریاضی مقدماتی، خوش نویسی، فارسی مقدماتی و نامه نگاری را در خانه از پدرش آموخت و سپس از دبستان محلی تا کلاس پنجم خواند، بعداً از دبستان دولتی مرکز بخش (District Board Middle School) مانسهره کلاس هشتم را با موفقیت گزراند. وی پس از آن کلاس نهم را دبیرستان دولتی ایبیت باد، بخشی در استان خیبر پختونخواه فعلی در پاکستان خواند و سپس در دبیرستان اسلامی شماره ۲، زیر نظر انجمن حمایت اسلام، انجمن خیریه مسلمانان شبه قاره که آموزش مسلمانان شبه قاره را در روزگار پیش از تجزیه هند و استقلال پاکستان، در ۱۴ اگوست ۱۹۴۷ء تأسیس کردند که تا کنون این امر را ادامه داده است، ثبت نام کرد و یک سال در آنجا درس خواند، اما از آنجا که مطابق مقررات دولتی آن زمان سنش چند ماه کمتر از ۱۵ سال بود، نتوانست در امتحان دوره دبیرستان شرکت کند و دبیرستان را رها کرد (احسن، ۱۹۸۲)، ص ۱۱۷؛ قریشی، الطاف، (۱۹۲۲م) زیر عنوان "سید عبدالله کے ساتھ ایک شام"؛ رضوی، (۲۰۰۵م)، ص ۵۵؛ شاپین، (۲۰۰۷م)، ص ۱۵.

او پس از این که دیگر به دبیرستان نمی رفت، به راهنمایی عموییش در مدرسه دینی به نام "مدرسه نعمانیه" در لاهور ثبت نام کرد

و در آنجا پس از نماز صبح در درس قرآن مولانا احمد علی، عالم دینی معروف روزگار در لاهور، شرکت می کرد. در این هنگام برای مدتی به علی گره رفت و از استادان معروف آنجا مانند خواجه عبدالحی فاروقی و دکتر ذاکر حسین کسب دانش و فیض کرد. به سبب فعالیت سیاسی بر ضد دولت انگلیس، نزدیک شش ماه در علی گره در زندان انگلیسی ها نیز به سر برد. او در ۱۹۲۲م از علی گره به زادگاه خود، مانسهره، برگشت. بعداً به لاهور رفت و از دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه پنجاب امتحان منشی فاضل را به عنوان دار طلب آزاد با موفقیت گزراند. با توجه به مقررات وزارت آموزش آن زمان در هندوستان تحت تسلط انگلیسی ها پس از دوره منشی فاضل کسی که فقط درس های انگلیسی دوره دبیرستان، دیپلم و کارشناسی ارشد را با موفقیت می گزراند، مدارک دوره های مذکور را به دست می آورد. سید عبدالله از آنجا که دوره های مذکور را گزرانده بود، با موفقیت در درس انگلیسی در آوریل ۱۹۲۳م مدرک دوره دبیرستان، در دسامبر همان سال دیپلم و در آوریل ۱۹۲۴م مدرک کارشناسی ارشد به دست آورد (منگلوری (۱۹۲۷م)، صص ۲۱۰؛ احسن، (۱۹۸۳)، ص ۱۱۷؛ رضوی، (۲۰۰۵م)، ص ۵۵؛ کلیرا (۱۹۹۲م)، صص ۱۵۰؛ شاپین، (۲۰۰۷م)، ص ۱۵).

سید عبدالملک در اکتبر ۱۹۲۴م در دانشکده اسلامیة لاهور در کارشناسی ارشد فارسی ثبت نام کرد. او در آنجا از استادان معروف چون استاد حافظ محمود شیرانی، قاضی فضل حق، استاد ام.ام. مترا و استاد اسماعیل کسب دانش کرد و در ۱۹۲۵م کارشناسی ارشد را به پایان رساند. در همان سال در کتابخانه دانشگاه پنجاب به عنوان "فهرست نویس نسخه های خطی فارسی" به کار پرداخت. او در ۱۹۳۲م امتحان

کارشناسی ارشد عربی را با موفقیت گزراند، در زمینه زبان و ادبیات عرب او از استاد دکتر مولوی محمد شفیع، استاد برجسته عربی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه پنجاب، راهنمایی می گرفت. در حال کار کردن در کتابخانه دانشگاه سید عبدالله دوره های تقویت زبان آلمانی و کتابداری گزراند. در ۱۹۳۳م متصدی بخش عربی و فارسی کتابخانه تعیین شد. در ۱۹۳۵م مدرک دکترای ادبیات فارسی از دانشگاه پنجاب به دست آورد. موضوع رساله او "سهم هندووان در ادبیات فارسی" بود که با توجه به مقررات وقت دانشگاه پنجاب که از مقررات دانشگاه آکسفرد انگلیس پیروی می کرد، به زبان انگلیسی بود که بعدها خلاصه آن از خود مؤلف به زبان اردو و بعدها همان از دکتر محمد اسلم، استاد فارسی هندوستان، به فارسی ترجمه و از سوی موقوفات محمود افشار به چاپ رسید (احسن، ۱۹۸۳)، ص ۱۷؛ رضوی، (۲۰۰۵م)، ص ۵۵؛ کلیرا (۱۹۹۲م)، صص ۳۵-۱؛ شاپین (۲۰۰۷م)، ص ۱۵).

سید عبدالله در ۱۹۳۸م به عنوان مرتبی دوره های منشی فاضل در دانشکده خاورشناسی آغاز کار کرد، پیشه وی در این کار استاد شادان بلگرامی، استاد برجسته روزگار خود، بود. او در سپتامبر ۱۹۴۰م در گروه اردو به عنوان مرتبی تعیین شد، در ۱۹۴۵ء به جایگاه دانشیار اردو ترفیع یافت و در ۱۹۵۳م استاد اردو و مدیر آن گروه تعیین گردید و در ۱۹۵۳م به مقام ریاست دانشکده ادبیات علوم انسانی در دانشگاه پنجاب، قدیمی ترین و بزرگترین مرکز آموزش عالی در زمینه ادبیات و علوم انسانی شرق در پاکستان، رسید. در ۱۹۴۸م در گروه ادبیات اردو کلاس های کارشناسی اردو آغاز شد. آن موقع سید عبدالله تنها استاد تمام وقت این گروه بود و همکاران دیگری یا موقتی بودند و یا پاره وقت تدریس اردو را

به عہدہ داشتند۔ او برای گسترش فعالیت علمی، آموزشی و تحقیقی دانشکده ادبیات به ویژه گروه ادبیات اردو فراوان تلاش کرد و در این کار موفق بوده است (منگلوری (۱۹۷۷م)، صص ۲۳-۱۱؛ احسن، (۱۹۸۳م)، ص ۱۱۷؛ رضوی، (۲۰۰۵م)، ص ۵۵؛ کلیرا (۱۹۹۲م)، صص ۸۰-۱؛ شاپین، (۲۰۰۷م)، ص ۱۵)۔

سید عبداللہ در ۱۹۲۲م از ریاست دانشکده ادبیات استعفیٰ کرد و مدیریت اردو دائرہ معارف اسلامی را به عہدہ گرفت و با تعہد و تلاش صمیمانہ در تالیف آن سعی می کردہ است۔ او در ۱۹۲۳م مدیر افتخاری بخش تالیف و ترجمہ دانشگاه پنجاب شد و تا ۱۹۸۲م با آن وابستہ بودہ است۔ او در حال کار در دفتر خود در مرکز اردو دائرہ معارف اسلامیہ دچار سکتہ شد و پس از چند روز بستری بودن در "بیمارستان میو" در لاہور بہ ۱۴ اگوست ۱۹۸۲م در گذشت و بہ ۱۵ اگوست در گورستان "گلشنِ راوی"، شہر کمی در لاہور، بہ خاک سپردہ شد (منگلوری (۱۹۷۷م)، صص ۲۰-۵۵؛ احسن، (۱۹۸۳م)، ص ۱۱۷؛ رضوی، (۲۰۰۵م)، ص ۵۵؛ شاپین، (۲۰۰۷م)، ص ۱۵)۔

آثار: دکتر سید عبداللہ افزون بر مقالات فراوان در زمینہ زبان، ادب، فرهنگ، لغت، نقد ادبی و زندگی نامہ ہای شخصیت ہای بزرگ علمی و ادبی و فرهنگ کی کتاب ہای بسیار نیز بہ جا گذاشتہ ست کہ شرح آنہا بدین گونه است:

الف) در زمینہ تحقیق و نقد ادبی

۱۔ اردو ادب جنگ، عظیم کے بعد (ادبِ اردو پس از جنگِ جهانی): بہ زبان اردو در بارہ ادبِ اردو کہ در ۱۹۴۱م از اردو اکیڈمی لاہور بہ چاپ رسید۔

۲. ادبیات فارسی میں ہندوؤں کا حصہ (سہم ہندوؤں در ادب فارسی) : بہ زبان اردو کہہ ترجمہ خلاصہ مانندی از رسالہ دکتری استاد از خود اوست از زبان انگلیسی بہ اردو کہہ از انجمن ترقی اردو دہلی، ہند در ۱۹۴۲ م بہ چاپ رسید.

۳. شعرائے اردو کے تذکرے اور تذکرہ نگاری کا فن (تذکرہ های شعرائے اردو و فن تذکرہ نگاری) : بہ زبان اردو در بارہ تذکرہ نگاری اردو و معرفی و بر رسی تذکرہ های شاعران آن زبان. این کتاب نخست از مکتبہ جدید لاہور در ۱۹۵۲ م و بار دیگر با مقدمہ در معرفی مؤلف و آثار وی از مولانا صلاح الدین احمد از سوی مکتبہ خیابان ادب در ۱۹۶۸ م از ہمانجا چاپ شد.

۴. نقد میر: در بررسی و نقد بر سرودہ های میر تقی میر، شاعر برجستہ اردو و فارسی در شبہ قمارہ، کہہ نخست از مرکز انتشاراتی آئینہ ادب در لاہور در ۱۹۵۸ م و بعدہا سہ بار از اردو مرکز در ۱۹۶۴ م، مکتبہ خیابان ادب در ۱۹۶۸ م و مغربی پاکستان اردو اکیڈمی در ۱۹۹۹ م در لاہور بہ چاپ رسیدہ است.

۵. ولی سے اقبال تک (از اقبال تا ولی) : ولی دکنی یکی از شاعران برجستہ اردو در دکن بودہ است کہ ہمان جایگاہ را در ادبیات اردو داراست کہ رودکی در ادبیات فارسی دارد. استاد سید عبداللہ در این تالیف خود تاریخ گسترش و ارتقای شعر اردو را از روزگار ولی، ابتدای شعر گونی اردو، تا زمان اقبال لاہوری بیان کردہ است. این اثر او نخست در ۱۹۵۸ م از مکتبہ جدید در لاہور و بعدہا سہ بار از خیابان ادب در ۱۹۶۲ م و ۱۹۷۲ م و از مرکز انتشاراتی معروف در لاہور بہ نام سنگ میل پبلی کیشنز در ۲۰۰۵ م بہ چاپ رسیدہ است.

۲. **سر سید احمد خان اور ان کے رفقا کی نثر کا فکری اور فنی جائزہ (بررسی فکری و هنری نثر سر سید احمد خان و همکارانش):** در این کتاب نثر نویسی سر سید احمد خان و ادیبانِ ہم روزگاری موردِ بررسی استاد قرار گرفته است. این تالیف سید عبداللہ بہ زبانِ اردو است و بالترتیب چہار بار از مکتبہ کاروان لاہور، علمی کتب خانہ (دو بار)، لاہور، مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد و سنگ میل لاہور ۱۹۲۰م، ۱۹۸۱م و ۱۹۸۲م و ۲۰۰۵م چاپ شدہ است.

۷. **طیف نثر:** مجموعہ سخنرانی ہای استاد سید عبداللہ است در کلاس ہای کارشناسی ارشد اردو در دانشگاہ پنجاب در سال ہای ۱۹۲۲ و ۱۹۲۳م کہ ممتاز منگلپوری، یکی از شاگردانش کہ بعدہا بہ عنوانِ استاد بہ تدریس اردو مشغول شد، در کلاس ہا ہنگام تحصیل یادداشت و بعد جمع آوری کردہ است. این اثر استاد در بردارندہ بررسی عالمانہ سبک ہای نثر فارسی است از ملا و چہی تا دورہ جدید کہ نخست در ۱۹۲۳م از مرکز انتشاراتی نذر سنز، لاہور اکیڈمی، لاہور و بعداً از لاہور در ۱۹۷۲م با مقدمہ دکترو حید قریشی بہ چاپ رسیدہ است.

۸. **طیف غزل:** مجموعہ سخنرانی ہای استاد در کلاس ہای کارشناسی ارشد بہ زبانِ اردو است، در بارہ شعر سرائی ولی، میر، درد، مصحفی، و آتش، شاعران پر جستہ کلاسیک اردو. این سخنرانی ہای استاد نیز از شاگردش ممتاز منگلپوری نخست در ۱۹۲۳م، یک سال بعد ایراد سخنرانی ہا در کلاس، و چہارمین بار بہ تجدید نظر و اضافات در ۱۹۷۲م از همانجا چاپ و منتشر شد.

۹. **میر امن سے عبدالحق تک (از میر امن تا عبدالحق):** در نقد نثر اردو بہ ہمان زبان کہ از مجلس ترقی ادب در لاہور در ۱۹۲۵م چاپ شد. علاوہ بر

ایمن سید عبدالملک کتاب هائی به عنوان های : مباحث، چند نئے اور پُرانے شاعر (چند شاعر قدیم و نوگرا)، اشارات تنقید، اطراف غالب، بحث و نظر، سخن و رو اردو ادب کی ایک صدی (یک قرن ادب اردو) در زمینه نقد ادبی و معرفی آثار شاعران و نویسندگان اردو به زبان اردو میان سال های ۱۹۲۵م تا ۱۹۸۹م به چاپ رسانده است.

ب. اقبال شناسی

۱۰. **مقالات اقبال** : درباره اندیشه و هنر علامه اقبال با مقدمه میرزا ادیب، ادیب برجسته اردو در روزگار معاصر پاکستان، در ۱۹۵۹م در لاهور از سوی مرکز انتشارات ناشرین چاپ شد.

۱۱. **طیف اقبال** : مجموعه سخنرانی های سید عبداللہ است درباره هنر و اندیشه اقبال در کلاس های کارشناسی ارشد اردو، گردآوری و یادداشت ممتاز منگلوری. این مجموعه در ۱۹۲۴م در لاهور از سوی انتشارات لاهور اکیڈمی به چاپ رسیده است.

۱۲. **سهل اقبال** : بحث هائی در باره نظریه خودی در سروده هایش در اسرار خودی و رموز بیخودی، دو اثر منظوم اقبال، از سید عبداللہ که وی آنها را با سادگی فراوان برای آموزش به شاگردان بیان داشته است. این اثر سید عبداللہ از سوی مکتبه خیابان ادب لاهور در ۱۹۲۹م چاپ شد.

۱۳. **مسائل اقبال** : درباره مسائل فکری و فیلسوفانه ای که مورد بحث اقبال قرار گرفته است. کتاب در ۱۹۴۴م از سوی مغربی پاکستان اردو اکیڈمی لاهور چاپ شده است.

علاوه بر این کتاب ها از سید عبدالملک آثارى چون: متعلقات خطبات اقبال، مقاصد اقبال، مقاله اقبال کے چند نئے رخ (چند جنبه نئے مطالعه اقبال)، و اعجاز اقبال نیز در زمینه اقبال شناسی چاپ شده است.

ج. ادبیات فارسی

۱۴. ادبیات فارسی میں ہنوروں کا حصہ (سہم ہنوران در ادبیات فارسی):

ترجمہ اندکی کوتاہ شدہ از مقاله دکتري سيّد عبد الله از زبان انگلیسی که بعدها بر مبنای متن اردو از دکتر محمد اسلم به فارسی ترجمه و از موقوفات ایرج افشار در تهران، ایران چاپ شده است. متن اردوی کتاب از انجمن ترقی اردو دہلی در ۱۹۲۲م نخستین بار چاپ و منتشر و بار دیگر از مجلس ترقی ادب لاہور در ۱۹۷۷م چاپ شد.

۱۵. فارسی زبان و ادب: مجموعه مقالات دکتر سيّد عبدالله درباره زبان

و ادب فارسی که دربر دارنده ۱۹ مقاله است. این اثر استاد از مجلس ترقی ادب در ۱۹۷۷م چاپ و منتشر شد.

افزون بر آثار مذکور، کتاب ها و مقالات پژوهشی فراوان از دکتر سيّد محمد عبدالله در مجله های معتبر و مستند پاکستان، ہندوستان و ایران چاپ و نشر گردیده است. استاد در اردو دائرہ معارف اسلامی نیز شمار فراوانی از مقالات را ویرایش، باز نویسی و تجدید نظر کرده است (برای اطلاعات بیشتر درباره آثار وی (نک: رضوی، ۲۰۰۵م)، صص ۵۵، ۱۲۸؛ شاپین، ۲۰۰۷م)، صص ۲۳، ۷۴).

استاد دکتر سيّد عبدالله یکی از برجسته ترین استادان زبان و ادبیات مشرق زمین در پاکستان است. او به تمام معنای واقعی یک استاد و پژوهشگر متعهد بود که عمر عزیزش را وقف رسالت تدریس و پژوهش علوم مشرق زمین کرده است. او همیشه سعی داشته است که در راه گسترش زبان ها و ادبیات مرزو بوم شرق هر چه بیشتر تلاش کند. علاوه بر امر خطیر تحقیق او در تربیت شاگردان به جد می کوشید و به

نحوی آنان را تحت تاثیر علم و دانش، معرفت و بزرگواری و توجه و تشویق قرار می داد که همه آنان او را به جای استاد مرشد می انگاشتند و بر آن می بالیدند. تالیف اردو دائره معارف اسلامی یکی از بزرگترین افتخارات دانشگاه پنجاب است که هیچ دانشگاه و مرکز آموزش و پژوهش پاکستان، حتی همه جهان اسلام تا کنون به این جایگاه نرسیده است.

دکتر سید عبداللہ در ذات خود یک انجمن و یک مرکز بود، مراجعانش که اغلب تشنگان آب زلال علم و دانش و تحقیق و پژوهش بودند، همین که به وی می رسیدند، از چشمه فیضش به قدر تشنگی و ذوق سیر و سیراب می شدند.

☆☆☆☆☆

منابع

- احسن، عبدالشکور (۱۹۸۳م)، زندگی نامه، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاہور
- رضوی، سید جمیل احمد (۲۰۰۵م)، ڈاکٹر سید عبداللہ (کتابیات)، در "ارمغان ڈاکٹر سید عبداللہ" گردآوری تحسین فراقی و ضیاء الحسن، گروہ اردو، دانشگاه پنجاب لاہور
- شاہین، روبینہ (۲۰۰۷م)، ڈاکٹر سید عبداللہ: شخصیت اور فن، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد
- قریشی، الطاف حسن (۱۹۶۱م)، سید عبداللہ کے ساتھ ایک شام، اردو ڈائجسٹ شماره جولائی ۱۹۶۱م، لاہور
- کلیرا، نواب دین (۱۹۹۲م)، ڈاکٹر سید عبداللہ کی فارسی خدمات (پایان نامه کارشناسی ارشد فارسی دانشگاه پنجاب لاہور)، لاہور
- منگٹوری، ممتاز (۱۹۶۷م)، سوغات، خیابان ادب لاہور

